

SADRI MAKSUDİ ARSAL'IN ROMA HUKUKU ALANINDAKİ GÖRÜŞ VE KATKILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Sevgi Kayak*

The Evaluation of Sadri Maksudi Arsal's Opinions
and the Contributions on Roman Law

ÖZ

Sadri Maksudi Arsal, 1926-1930 arası dönemde Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde Roma hukuku dersleri vermiştir. Bir hukuk tarihçisi olan Arsal, Roma hukuku alanında da çalışmalar yapmıştır. Roma hukuku alanındaki çalışmaları; *Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara, 1941 (ve ayrıca *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1948) isimli kitabında yer almaktadır. Kitabın V., VI., VII. kitapları tamamen Roma hukukuna ayrılmıştır. Arsal, Türkiye'de Türk Hukuk Tarihi bölümünün kurucusu olduğu gibi, aynı zamanda Roma hukuku dersleri veren ilk hocalardan biridir. Bu nedenle Arsal'ın Roma hukuku sahasındaki çalışmaları bizim için önemlidir. Biz, Arsal'ın, bu kitap çerçevesinde Roma hukuku alanındaki görüş ve katkılarını değerlendirmeye çalıştık. Anahtar Kelimeler: Sadri Maksudi Arsal, Roma Hukuku, Hukuk Tarihi, Hukuk Tarihi Dersleri, Türk Hukuk Tarihi.

ABSTRACT

Sadri Maksudi Arsal gave lectures on Roman Law in Ankara University Faculty of Law from 1926 to 1930. Arsal who is a legal historian also performed studies in the field of Roman Law. His book *the Legal History Lessons* (1941) includes these studies. Its 5th, 6th and 7th chapters are fully about Roman Law. Arsal is the founder of the department of Turkish Legal History and also one of the first academicians who gave lectures on Roman Law in Turkey. So his Roman Law studies are important for us. In this study, using his mentioned book and some other sources, we evaluate his opinions and contributions on Roman Law. Keywords: Sadri Maksudi Arsal, Roman Law, Legal History, Legal History Studies, Turkish Legal History.

---

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Roma Hukuku Anabilim Dalı.

...

Giriş

Sadri Maksudi Arsal'ın, değerlendirmeye çalıştığımız Roma hukuk sahasındaki görüşleri özellikle 1941 tarihli "Hukuk Tarihi Dersleri" adıyla Ankara'da basılmış olan kitabında yer almaktadır. Kitabın tam olarak künyesi; Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1941'dir. Kitap, 582+XII sayfadan oluşmaktadır. Aslında yazarın, biri, sözünü ettiğimiz ve çalışmamızı dayandırdığımız bu kitabı, diğeri de, 1948 basılı İstanbul Üniversitesi Yayınlarından 3. baskı olarak çıkmış olan *Umumi Hukuk Tarihi* adlı olmak üzere, Roma Hukukuna yer verdiği iki eseri vardır. Arsal'ın, Ankara Hukuk Fakültesinde Roma Hukuku dersleri vermiş olması nedeniyle, biz, bir ders kitabı mahiyetinde olan Hukuk Tarihi Dersleri kitabını incelemeyi tercih ettik.

Eser, toplamda yedi kitaptan meydana gelmekte; V., VI., ve VII. kitaplar (s. 191-592 arasında) tamamen Roma hukukuna ayrılmış bulunmaktadır.

Sadri Maksudi Arsal, Paris Sorbon Üniversitesinde Türk Tarihi alanında dersler vermekte iken, 1925 yılında Gazi Mustafa Kemal'in daveti ile o tarihlerde yeni kurulmuş olan Ankara Hukuk Mektebi'nde ilk kez Türk Hukuku Tarihi dersleri vermeye başlar. Daha önce, hukuk alanında böyle bir bilim dalı oluşturulmadığından, bu alan tamamen Sadri Maksudi Arsal'ın çabalarıyla var edilmiştir. Arsal, Türk Hukuku Tarihi derslerinin yanı sıra Umumi Hukuk Tarihini ve bazı boş kalan dersleri de ayrıca üstlenmiştir. Bu çerçevede Arsal, Roma hukukunu okutmakta olan Tefvik Kamil (Koperler)'in 1926 yılında elçi olarak bir vazifeye tayin edilmesinden sonra, boş kalan Roma hukuku derslerini de üstlenmiştir. 1926-1930 yılları arasındaki Roma Hukuku dersleri Sadri Maksudi Arsal tarafından yürütülmüştür. 1930 yılında Atatürk'le birlikte Tarih çalışmaları başlayınca, Roma hukuku dersini müderris muavini Ali Fuat Başgil'e bırakmıştır¹. Bu bakımdan Arsal'ın Roma Hukuku alanındaki çalışmaları bizim için özel bir önem taşımaktadır. Zira çalışmamızda da açıklayacağımız üzere Arsal, bir ders kitabı mahiyetinde olmasına rağmen, çok geniş bir döneme yayılmış Roma hukukunu tüm ayrıntılarıyla vererek, Roma hukuku alanına ciddi bir katkı yapmıştır. Bu nedenle biz, Sadri Maksudi Arsal'ı Roma hukuku alanındaki çalışmaları ile değerlendirmeyi uygun bulduk.

I. Genel Olarak

Yazarın Roma hukuku alanındaki görüş ve katkılarını değerlendirebilmek bakımından esas aldığımız, çalışmamızın ana dayanağını oluşturan eser, yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara, 1941 tarihli eserdir. Özellikle Roma kamu hukuku kurumlarının yoğun olarak dikkate alındığı eserde ilk göze çarpan, kitabın sistematığıdır. Bir giriş bölümü ve yedi kitaptan meydana gelen eser, bu sistematığı ile aslında kanun metinlerinde görmeye alışık olduğumuz bir sistematığı hatırlatmaktadır.

Giriş bölümünde yazar, daha çok, tabii hukuk okulu ile tarihçi hukuk okulunun temel aldıkları prensiplere yer vererek, her iki okulun da hukuk oluşumuna yaptıkları katkıya değin-

¹ Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, 1991, s. 155-158 ve s. 158'de dn. 6.

miştir. Okulların dayandıkları temel esasları ve aralarındaki fikir ayrılıklarını eleştirel bir gözle değerlendiren yazar, aslında hukuk kurallarının oluşumu konusunda çok temel bir tartışmaya da bu vesileyle değinmektedir. Bu değerlendirmelerde özellikle dikkati çeken husus, yazarın tabii hukuk akımına yönelik eleştirileridir. Tabii hukuk taraftarları her dönemde ve her ülkede genel geçer olabilecek, mevcut hukuk sistemlerinin de üzerinde yüksek nitelikli evrensel hukuk ilkelerinin yaratılabileceğini savunur. Tabii hukukçular bu görüşlerini, hukuk kurallarının sanıldığı aksine, örf ve adetlerden değil, insanın aklından ve eşyanın tabiatından çıkmış olmasına dayandırmaktadırlar. Yaptığı atıflarından, kendi dönemindeki tabii hukuk eserlerini gözden geçirdiğini anladığımız Arsal, bu sonuca genel bir kanaat ile ulaşan tabii hukuk nazariyesinin doğru bir nazariye olmadığına vurgu yapmakta ve tabii hukukçuları eleştirmektedir.

Yazara göre, tüm asırlarda ve tüm milletlerde geçerli olabilecek bir tabii hukuk mevzuatı yoktur, yaratılması da mümkün değildir. Çünkü hukuk, tüm beşeri toplumlarda, toplumsal ilişkilere, medeniyetin gelişimine, milletlerin ilerleyişine, ekonomik ve sosyal şartların değişimine bağlı olarak oluşur ve gelişir. Bu gerçeği görmezden gelen tabii hukukçular, hukuk tarihinin önemini de ister istemez inkar etmiş olmaktadır.

Tabii hukuk akımına yönelik eleştirilerinden, tam olarak bir tabii hukukçu olmadığını düşündüğümüz Arsal, yine de tabii hukuk akımının hukuk tarihine olan katkısını reddetmez. Hukuk kurallarının her milletin örf ve adetlerinden doğduğunu kabul eden tabii hukukçulara göre, insanlar ilk zamanlarda tabii halde yaşayıp, sonra her nasılsa bir topluluk teşekkülüne karar vermişler ve aralarında bir sözleşme yapmışlar ve bu sözleşme ile topluluğa dahil olmuşlardır. Bu inançla hareket eden tabii hukuk okulu taraftarları, bu toplumsal sözleşmenin hangi devirde ve hangi millette ilk defa ortaya çıktığını araştırmaya girişmişler, bu da tarihin ilk dönemlerinden itibaren ilk toplulukları, özellikle de toplumsal sözleşme öncesi tabii halde yaşayan toplulukları incelemeye sevk etmiştir. Bu suretle tabii hukukçular, önemini inkar ettikleri hukuk tarihini araştırmaya mecbur olmuşlardır (s. 9). Arsal, bu sonuca özellikle tabii hukukun temel eserlerinden biri olan Grotius'un *De Iure Belli ac Pacis* yapıtı başta olmak üzere, o dönemde mevcut, hemen hemen tüm tabii hukuk eserlerini değerlendirerek ulaşmıştır. Mesela Burlamaqui'nin, *Principes du Droit Natuel* adlı, Stintzig-Landsberg'in, *Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft Dritte Abt. I, Halbb* adlı eserleri atf yaptığı eserlerden birkaçıdır. Bu eserlerin Fransızca ve Almanca olarak iki ayrı dilde olmaları da ayrıca dikkate değerdir.

Arsal, tabii hukuk akımı karşısında özellikle Almanya'da bir tepki olarak doğan tarihçi hukuk okulunun temel prensiplerini birkaç başlıkta özetlemektedir: Tarihçi hukuk okulu, hukuk kurallarının her milletin kendi ruhundan çıktığını kabul eder. Her milletin hukuku o milletin kendine has milli hukukunun eseri olduğu için, her milletin kendine özgü bir hukuku vardır. Hukuk kurallarını doğuran kaynaklar örf ve adetler, inançlar, temayüller, genel kanaatler, kısacası halkın ruhudur. Bu kaynaklardan yaratılan hukuk kurallarının somut uyumsuzluklara uygulanabilmesi için ilim ve ihtisasa ihtiyaç hissedilir, bu da hukuku geliştirir. Burada hiç şüphesiz hukukla bilimsel olarak uğraşanların katkıları da yoğun olarak görülür, fakat bu, hukuk kuralının insan aklından çıktığı yolundaki tabii hukuk nazariyelerini doğrulamaz. Çünkü hukuk alimleri, hukuku geliştirirken halkın

vicdanından bağımsız hareket etmez, halkın vicdanında olmayan bir şeyi icat etmiş olmazlar. Hukukun gelişiminde son aşama ise, o güne kadarki örf ve adetlerde yer bulmuş ve sözlü olarak nesilden nesile aktarılagelmiş bu kuralların derlenerek bir kitapta toplanması aşamasıdır ki böylece hukuk kurallaştırılmış olur. (s. 17-19), Tarihçi hukuk okulunun en önemli temsilcisi Savigny'e göre, Roma hukuku da bu aşamalardan geçmiştir. Arsal'ın, tarihçi hukuk okulunun çıkarımlarına büyük ölçüde katılması (s. 22), bize, yazarın tarihçi hukuk okuluna mensup olduğunu düşündürse de, kitabının 471. sayfasından itibaren Roma hukuku felsefesini anlatırken değinmiş olduğu, yazarın deyimiyle, stoicism felsefesinin etkisi altında kalmış olması, tabii hukuk okuluna yakınlık duyduğunun bir kanıtıdır.

Arsal, tarihin en eski dönemlerinde hakim olmuş hukuk düzenlerini 7 kitapta anlatmaktadır. Kitap I Hint Hukukuna, Kitap II İran hukukuna, Kitap III Yunan hukukuna, Kitap IV Isparta hukukuna, Kitap V-VII ise Roma hukukuna adanmıştır. Her kitap fasıllara, fasıllar paragraflara ayrılmıştır. Yazar bu sistematigi ile bize *Digesa*²'nin sistematigini hatırlatmaktadır; nitekim *Digesta* da kitaplara, kitaplar fasıllara, fasıllar paragraflara ayrılmıştır.

Çalışmamız itibariyle bizim için asıl önemli olan V, VI ve VII. kitaplardır zira bu kitaplar Roma hukukuna hasredilmiştir. Diğer hukuklara birer kitap ayrılmasına rağmen, Roma hukukunun üç kitapta anlatılıyor olmasını, Roma hukukunun yaklaşık on üç yüzyıl devam eden (MÖ 753-MS 565) bir hukuk sistemi olarak, oldukça geniş bir zaman dilimine yayılmış olmasına bağlamak gerekir.

Yazar, çağdaşı durumunda olan Roma hukukçularından farklı olarak Roma hukuku kurumlarını tarihsel devirleri esas alarak açıklamıştır. Nitekim geçmişten günümüze devam eden Roma hukuk bilimi geleneği içinde, Roma hukuku eserleri incelediğinde³, siyasi ve

² 530 yılında İustinianus'un verdiği emirle Tribonianus'un önderliğinde kurulan bir hukukçular heyeti tarafından Roma'nın klasik hukuk dönemine ait eserlerin derlemesi yapılarak bir kitapta toplanmış, kitap *Digesta* olarak adlandırılmıştır. Klasik hukuk derlenirken, söz konusu metinler zamanın ihtiyaçlarına uygun hale getirilerek, fazlalıklar atılarak, kavramlar arası çelişkiler giderilerek, gözden kaybolmuş kurumlar ayıklanarak, eskimiş olan kavramlar güncellenerek hareket edilmiş ve *Digesta* oluşturulmuştur. *Digesta* elli kitaptan oluşmakta olan bir ana kitaptır. Kitaplar (Libri) fasıllara (Tituli), fasıllar parçalara (Fragmenta), parçalar paragraflara ayrılmıştır. *Digesta*; Codex, Institutiones ve Novellae olarak anılan diğer kitaplarla birlikte, İustinianus dönemindeki kanunlaştırma faaliyeti neticesi ortaya çıkan ve sonraları Corpus Iuris Civilis olarak anılacak olan külliyyatı oluşturmaktadır. Bülent Tahiroğlu, Belgin Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri*, İstanbul, Der Yayınları, Onuncu Basım, 2014, s. 90-91; Ziya Umur, *Roma Hukuku Lügatı*, İstanbul, İstanbul üniversitesi Yayınları, 1983, s. 58-59. *Digesta*'nın sistematigi hakkında ayrıca bkz. Havva Karagöz, "Digesta'nın Hazırlanma Şekli ve Sistematigi Hakkında Düşünceler", *Prof. Dr. Belgin Erdoğmuş'a Armağan*, Derleyen: M. Murat İnceoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2011, s. 135 vd. ve özellikle s. 139-140.

³ Mesela bu ayırımın öncülerinden biri olarak kabul edeceğimiz Schwarz, Roma özel hukukunun gelişiminin kamu hukukunun gelişimine ve siyasi devirlere tam olarak uymadığını ve bu nedenle bu devirleri, bir de hukuki açıdan ayırma tabi tutmak gerektiğini ifade etmekte; buna bağlı olarak yazar, Roma'nın hukuki devirlerini eski hukuk devri, klasik hukuk öncesi devir, klasik hukuk devri ve klasik sonrası hukuki devir olarak ayırmaktadır. Andreas B. Schwarz, *Roma Hukuku Dersleri*, 1. cilt, çeviren: Türkan Rado, yedinci bası, İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1965, s. 50. Aynı çizgide bkz. Ziya Umur, *Roma Hukuku, Tarihi Giriş-Kaynaklar-Umumi Mevhumlar-Hakların Himayesi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1984, s. 13 vd.

bunlara tekabül eden hukuki devirlerden bahsedildikten sonra, özel hukuk kurumlarının açıklanmasına geçilir⁴. Bu da Roma hukukunun, özellikle müfredatlarda, özel hukuk karakterli olarak algılanmasına yol açmıştır. Günümüz Roma hukuku eserlerinde de bu geleneğe sadık kalınmıştır⁵. Arsal ise, Roma hukuku kurumlarını Roma'nın siyasi devirleri içinde incelemeyi tercih etmektedir. Her dönemde yaratılan kurumları, o dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısına paralel olarak anlatmaktadır. Bu da yazarın, Roma hukukunu daha çok kamusal karakterli olarak algıladığının bir işaretidir⁶.

Yazarın Roma hukukunu diğer Roma hukuku eserlerinden farklı olarak dört döneme ayırarak incelediği göze çarpar. Zira Roma hukuku kaynaklarında; Krallık devri, Cumhuriyet Devri, İlk İmparatorluk Devri, Son İmparatorluk Devri biçiminde geleneksel bir ayırım, Arsal'da;

⁴ Benzer bir sistematığı Arsal ile hemen kenen aynı dönemlerde Roma hukuku adına çalışmalar yapan Richard Honig'te de görüyoruz. Honig, Roma hukukuna ait kendine özgü bir kronoloji tablosu sunmaktadır. Bu tabloda yazar krallık, Cumhuriyet, Prenslik, Aşağı İmparatorluk ve Bizans İmparatorluğu olarak bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırım geleneksel ayırımdan uzak olması ile dikkat çekmekten başka, Roma hukuku kurumlarını her bir siyasi dönemin içinde anlatması, ayrıca hukuki devir ayırımı yapmaması ile de dikkat çekmektedir. Richard Honig, *Roma Hukuku Dersleri*, çeviren: Şemseddin Talip, Capitolum II, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1935, s. 28 vd. Arsal'ın tercih ettiği yöntem de bu olmakla birlikte yazar, Honig'ten farklı olarak, hukuk kurumlarını da ortaya çıkışı ve uygulanışları itibarıyla siyasi devirlerin içinde anlatmaktadır. Bu da hangi hukuki kurumun hangi siyasi devrin ürünü olduğunu daha net olarak ortaya koymaya yaramaktadır. Honig ise, hukuki kurumlarını siyasi dönemler içinde değil, ayrı ve özel başlıklar halinde ele almaktadır.

⁵ Örnek olarak bkz. Tahiroğlu, Erdoğan, s. 1 dn. 1; Özcan Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku, Tarihi-Kaynaklar-Genel Kavramlar-Kişiler Hukuku-Hakların Korunması*, Yeni Medeni Kanun'a Uyarlanmış On yedinci Basım, Ankara, Turhan Kitabevi, 2014, s. 1 vd.

⁶ Hukukun kamu hukuku ve özel hukuk olarak ayrılması geleneği Roma hukukundan gelmektedir. Bu ayırım hukuk hayatımızda o kadar yerleşmiştir ki bugün, yargı teşkilatımızdan hukuk öğrenimi müfredatına kadar bu ayırım esas alınmaktadır. Ayırımı, özellikle Iustianus'un *Institutiones*'inin birinci kitabında "Adalet ve Hukuk Hakkında" başlıklı kısımda görüyoruz. Hukuk öğrencilerine hukuk kavramlarını açıklamak gereğinden bahsettikten sonra, bu öğrenimin kamu hukuku ve özel hukuk olmak üzere iki cephesi olduğu belirtilmiştir (I. 1, 1, 4) Bu ayırımın neye göre yapılmış olabileceği tartışmalı olmakla birlikte, metnin ifadesinden menfaat kriterine göre hareket edildiği anlaşılmaktadır. Zira kamu hukuku Roma devletinin menfaatlerine, özel hukuk ise fertlerin menfaatlerine ilişkindir (Bu tartışmalar için bkz. Schwarz, s. 24-26). Kamu hukuku ile özel hukuk arasındaki ayırımın pratik sonucu nedir diye baktığımızda, kamu hukuku alanında birey ile devletin eşit olarak görülmediği, devletin üstünlüğünün kabul edildiği; buna karşılık özel hukuk alanında bireylerin bireyler karşısında eşitliği ilkesi dolayısıyla aralarındaki uyumsuzluklarda da bu ilkeye uygun hareket edildiği gerçeğidir. Bunun doğal sonucu olarak, kamu hukuku kuralları emredicidir, bireyin rızası olmasa da uygulanır. Özel hukuk kuralları ise genel olarak emredici nitelik taşımaz, taraflar, kuralın aksine anlaşmalar yapabilirler. Bu alanlardan hangisinin daha önce ortaya çıktığı tartışması bir yana, Roma hukukunu bu alanlardan hangisine koymak gerektiği de tartışılmıştır. Roma'nın siyasi dehası ve büyük bir imparatorluk kurmuş olmalarından yola çıkan bir görüş, Roma hukukunun kamu hukuku karakterli olduğunu kabul etse de, özellikle Schwarz, buna karşı çıkmakta ve Roma hukuku kurumlarının ilk olarak özel hukuk alanında ortaya çıktığı ve kamu hukukuna sonradan geçtiğini savunmaktadır. Yazar, modern devletlerin anayasalarının değil de medeni kanunlarının Roma hukukundan etkilendiğini, bu sonucu doğruladığını söylemektedir (Görüş ve tartışmalar için kz. Schwarz, s. 25-26).

Kabileler Devri (ki Roma hukuku kaynaklarında bu dönem krallık devri ile birleştirilir ve bu devir altında anlatılır) ⁷, Krallık Devri, Cumhuriyet Devri, İmparatorluk Devri ayrımına dönüşmüştür. Arsal, bu sistematığı ile genel uygulamanın aksi yönünde davranmıştır. Roma'nın krallık devri öncesine ait olarak bize ciddi veriler sunmaktadır. Roma hukukunun bilimsel kaynakları arasında ki biz, Arsal'ın V., VI. ve VII. kitaplarının Roma hukuku eseri olarak kabul ediyoruz, bu dönem Roma hukuku hakkında bilgi veren bir kaç Türkçe kaynaktan biridir⁸.

Yazar; Roma dönemini Kabileler, Krallık, Cumhuriyet ve İmparatorluk siyasi dönemlerine ayırarak Roma hukukuna dair bir inceleme yapmakta, her dönem için ayrı bir hukuki devir telakkisinde bulunmamaktadır. Mesela Roma hukuku kaynaklarında genellikle söz konusu siyasi devirlere tekabül eden hukuki devirlere de yer verilir ve hukuki kurumlar toplu halde bu başlıklar altında incelenir. Buna göre Roma hukukunu Eski Hukuk Devri, Klasik Hukuk Devri ve Post-klasik Hukuk Devri olarak ayırmak adettendir. Eski hukuk dönemi, Krallık devri başlangıcından Cumhuriyet devri ortalarına kadar (MÖ 753-MÖ 150), Klasik Hukuk Devri, Cumhuriyetin ortalarından İlk İmparatorluk dönemi sonuna kadar (MÖ 150-284) ve Post klasik hukuk devri de Son İmparatorluk Dönemine (284-565) kadar olan zaman sürecine tekabül ettirilir. Oysa Arsal, ayrıca bir hukuki devir ayrımı yapmayarak doğrudan siyasi devir ayrımı yapmış ve her siyasi devirdeki hukuki faaliyeti ayrıca ele almıştır. Bu da hiç şüphesiz daha zor ve zahmetli olan bir iştir.

Roma hukuku devirlerini geleneksel anlayıştan farklı olarak kaleme almış olan Arsal, her dönemdeki yapıyı dört açıdan; siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki açıdan incelemiştir.

II. Roma Hukukuna Ayrılan Kitapların Genel Olarak Değerlendirilmesi

A. Roma'nın Siyasi Devirleri Hakkındaki Bilgiler Bakımından Değerlendirme

Yazar, Roma'nın siyasi devirleri hakkındaki açıklamalarına, Kabileler Devri olarak adlandırdığı Krallık Devrinden önceki dönemlerle başlamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Roma'nın Krallık dönemine ait bilgiler hem çok az hem de ilk elden kaynaklar olmadığı için sağlıklı değildir; daha çok efsanelere ve rivayetlere dayanan bilgilerden

⁷ Fikrimize göre böyle yapılmasındaki neden, Krallık öncesine ait ilk elden kaynakların sayısı çok az olması ve bu dönemlere ait bilgilerin daha çok halk efsaneleri ve rivayetlere dayanmasıdır. Krallık öncesi dönem hakkında bilgi sahibi olmak için yeteri düzeyde materyale sahip olunmaması, bu dönem hakkındaki bilgilere, ya krallık devri başlığı altında çok kısa bir biçimde yer verilmesine ya da hiç değinilmemesine neden olmaktadır.

⁸ En eski Roma hukuku ders kitaplarından biri, Ankara Hukuk Mektebi Neşriyatı tarafından yayınlanmış olan Tefik Kamil, *Roma Hukuku*, Ankara, Hakimiyet-i Milliye, 1928 adlı eserdir. Arsal ile aşağı yukarı aynı dönemlerde çıkan Roma Hukuku ile ilgili ders kitaplarından biri de yukarı da zikretmiş olduğumuz Richard Honig, *Roma Hukuku Dersleri*, çeviren: Şemseddin Talip, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1935 tarihli eserdir, bu eserin 2. basısı 1938 tarihinde yapılmıştır. Yine bu dönemlere tekabül eden ve bizim de yukarıda kendisine atıflar yapmış olduğumuz diğer bir kaynak, Andreas B. Schwarz, *Roma Hukuku Dersleri*, 1. cilt, çeviren: Türkan Rado, yedinci bası, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1965 isimli eserdir.

ibarettir⁹. Ancak Arsal, bu bilgileri kendi dönemindeki bilimsel kaynakları oldukça geniş bir biçimde inceleyerek ve aynı zamanda bir tarihçi olmanın verdiği avantajı da kullanarak, olabildiği kadar somut ve sağlam dayanaklarla ortaya koymaktadır.

Bu dönemdeki en tartışmalı ve genellikle kaynaklarda eksik yer bulan bilgilerden biri de, Romalıların kökleri hakkındadır. Romalıların kökeninin ne olduğu bugün de tartışmalıdır ve değişik fikirler ileri sürülmektedir. Bu denli tartışmalı bir konu olması, çoğu zaman bilimsel kaynakların bu alanda fazla bir söz söylemekten kaçınmalarına neden olmaktadır. Ancak Arsal, bu konuda daha cesaretli davranmıştır. Dönemindeki yabancı kaynakları ve özellikle tarih kitaplarını inceleyerek, Romalıların kökleri hakkında daha derinlemesine bilgiler vermiştir¹⁰. Roma hukuku ile ilgili genel kaynaklarda, Romalıların kökeni hakkında çok fazla bir tartışmaya yer verilmeyip Etrüsklerden geldikleri yönünde genel bir kanaatin ifade edilmesi ile yetinilmekteyken¹¹; Arsal, Etrüsklerden öncesini de araştırarak, hangi kavimlerin Roma'nın kurulu bulunduğu İtalya bölgesine yerleşmiş olabileceğine dair bilgiler vermiş ve Romalıların köklerinin bunlardan hangisine dayanmış olabileceği konusunda da ayrıca fikir yürütmüştür. Arsal'ın bu konudaki görüşlerinin katkısını anlamak için, önce genel kaynaklara bakılmalıdır.

Bugün hakim olan genel kanaate göre Roma kavmi Etrüsklerden gelmektedir, Roma'nın ilk kralları Etrüsk hanedanına mensuptur. Böyle düşünülmesinin sebeplerinin başında Etrüsklerin, Romalılardan önce bugünkü İtalya'nın bulunduğu topraklara yerleşmiş ve uzun süre buraları hakimiyetleri altında tutmuş olmaları gelmektedir. Ayrıca, Roma'nın son kralları Etrüsk adları taşımaktadır ve Roma'nın patricius sınıfı üyelerinin isimleri de tıpkı Etrüsklerinki gibi iki isimden oluşmaktadır. Roma halkının idari bölgelere ayrılması ve bunları ifade için kullanılan "tribus" sözcüğü de Etrüsk dilinden geçmiştir. Roma sanatı ve şehirciliğinde Etrüsk izleri görülmektedir. Tüm bunlar, Romalıların aslında Etrüsklerin devamı olduğu konusundaki fikirleri güçlendirmektedir¹².

Efsanelerin daha baskın olduğu kitaplarda ise, Roma'nın, Truva savaşıdan sonra (Truva, Çanakkale'nin Hisarlık köyü yakınındadır) MÖ 1100 yıllarında İtalya'ya göç eden Truvalı Aeneas'ın torunlarından biri olan kral Romulus tarafından kurulduğu söylenmektedir. Truvalı Aeneas, Truva savaşıdan sonra harabeye dönmüş olan Truva'yı terk

⁹ Mesela bu tür bilgilerden biri Roma'nın ilk kuruluşuna ait bilgilerdir. Roma devletinin bugünkü İtalya'nın bulunduğu topraklarda Tiber nehrinin çok verimli olduğu kabul edilen toprakları üzerinde beş tepenin birleşmesinden oluşan topraklar üzerinde kurulduğu kabul edilmektedir. Bu beş tepe üzerinde bulunan beş köy birleşerek aralarındaki bataklık sahayı kurutmuşlar, "Forum" altında bir ortak pazar haline getirmişlerdi. Bu ahali, çok ilkel kabul edilebilecek alışveriş (daha çok trampa şeklinde) ilişkilerini bu pazarda gerçekleştirmektedir. Capitolium ismi verilen tepe de mabetlerin bulunduğu ortak tepe olarak kabul edilmiştir. Bu tepelerden biri de Quirinus tepesi adını taşımaktadır ve asıl Roma'nın burada kurulduğu tahmin edilmektedir. (Bu konuda bkz. Koschaker, Ayiter, s. 8; Tahiroğlu, Erdoğan, s. 1).

¹⁰ Yazar, kitabının s. 191-193 arasını bu konuya hasretmiştir.

¹¹ Örnekle olarak bkz. Tahiroğlu, Erdoğan, s. 3 dn. 6. Üstelik yazarlar, günümüzdeki diğer Roma hukuku kaynaklarıyla kıyaslandığında, bu konuya en geniş yeri ayırmış olan Roma hukukçularındır.

¹² Tahiroğlu, Erdoğan, s. 3 dn. 6.

ederek, Batı'ya İtalya civarına göç etmiş ve orada Alba Longa şehrini kurmuştur. Daha sonra Aeneas'ın soyundan gelen onun torunlarından biri olan Romulus, Roma şehrini kurmuştur. Yani bu fikre göre Romalılar Truvalıların soyundan gelmektedir¹³. Ancak Romalıların Etrüsklerden gelmiş olduğu, onların devamı olduğu görüşü bilimsel olarak daha fazla kabul edilmektedir. Fakat Etrüsklerin kökeninin ne olduğu ise açıklanamamaktadır. Bunların kökeni hakkında birçok teori ortaya atılmıştır. Etrüsklerin Ön Asya'dan İtalya'ya göç eden kavimler oldukları yolunda tahminler daha güçlüdür. Zira bunların Doğu medeniyeti izleri taşıdıkları, İtalya'da "Etruria" denilen bir devlet kurdukları, MÖ 753 yılında kentleştikleri ve Romalıların bunların devamı olduğu kabul edilmektedir¹⁴.

Romalıların kökenine daha ayrıntılı biçimde değinen Aرسال'a göre ise, İtalya'ya dört kavim gelip yerleşmiştir. Roma'nın, bu kavimler arasında Etrüskler tarafından kurulmuş olması güçlü bir olasılıktır. Yazara göre, İtalya'ya ilk olarak İberler gelmiştir. İberlerden sonra Ligurlar yerleşmiştir. Ligurların varlığına son veren kavim Etrüsk kavmi olmuştur. Etrüsklerin yanı sıra Latinler de hemen hemen aynı dönemde buralara gelip yerleşmişlerdir. Bazı yazarlar son yerleşen kavim olması nedeniyle, Roma'nın Latin kralı Romulus tarafından kurulduğunu iddia etseler de, Aرسال'a göre bugün bu tez çürümüştür. Roma'nın, Latinleri de etkisi altına alan Etrüskler tarafından kurulmuş olabileceği daha güçlü bir olasılıktır. Fakat daha da tartışmalı bir konu olan Etrüsklerin kökeni konusunda yazar, Niebuhr'a atfen, bunların Avrupa merkezli olduğu görüşünü doğru bulmamakta, bunların Anadolu'dan gelmiş olabilecekleri yolundaki çoğunluk fikrinin tetkik edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Yazar, ayrıca Etrüsklerin kökeninin Türk olma ihtimali üzerinde de durmuştur¹⁵.

Yine Krallık devrinde, Roma'nın siyasi yapılanması hakkında Aرسال'ın verdiği bilgilerin ne denli aydınlatıcı olduğu da şüphe götürmez. Özellikle, Roma'nın ilk siyasi örgütlenme biçiminin familia (aile) mı gens (kabile) mi olduğu, bunların devlet olarak kabul edililemeyeceği ve civitas'ın bu bağlamda nerede yer aldığı gibi Roma hukuku açısından son derece tartışmalı olan hususlar, Aرسال tarafından bir hukuk tarihçisi gözüyle değerlendirilmiştir¹⁶. Kitabının 200-203. sayfalarını bu konuya ayırmış olan Aرسال, Roma'nın

¹³ Bu görüş hakkında bilgi için bkz. Tahiroğlu, Erdoğan, s. 1 dn. 2.

¹⁴ Bu görüşler hakkında bkz. Tahiroğlu, Erdoğan, s. 3 dn. 6.

¹⁵ Ayda, s. 175.

¹⁶ Roma'nın ilk siyasi örgütlenme biçiminin ne olduğu tartışılmaktadır. Tartışma, özellikle bu örgütlenmenin familia mı gens mi olduğu noktasında kilitlenmektedir. İlk siyasi yapıyı familia olarak kabul eden görüş, Roma'nın familia şeklinde, aynı kan bağına dayanan fertlerin bir araya gelmelerinden oluştuğunu kabul eder. Hemen belirtelim ki bu görüş de kendi içerisinde ayrılmakta, ortak bir atadan gelen tek bir ailenin mi yoksa birden fazla ailenin mi olduğu meselesi ayrıca tartışılmaktadır. Biz, çalışmamızın amacı ve kapsamı nedeniyle bu tartışmaların ayrıntılarına girmiyoruz. Diğer görüş, Roma'nın familia olarak değil, gens olarak örgütlendiğini kabul etmektedir, fakat bu görüştekiler de, gens kavramına nasıl bir anlam vermek gerektiği konusunda uzlaşamamaktadırlar. Gens görüşü içinde kimisi, gens'i ortak bir atadan gelen ve aynı kan bağına dayanan fertler topluluğu olarak görmekteyken, kimisi de, gens'in farklı ailelerden teşekkül etmiş bir yapı olduğunu düşünmektedir. Her iki görüş de aslında familia veya gens kavramına nasıl bir anlam yüklemek gerektiği konusunda tam olarak anlaşmaya varamasa da, her iki görüş arasındaki asıl fark;

gens'lerden, gens'lerin ise aynı kandan gelen patriyarkal (baba hakimiyetine dayanana) ailelerden meydana geldiğini kabul etmektedir¹⁷.

Yazar, Krallık devrinde Roma'nın siyasi yapısını, kendi dönemindeki kaynaklarla, hatta günümüzdeki kaynaklarla kıyaslandığında, oldukça ayrıntılı ve somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu siyasi yapının ortaya çıkardığı halk tabakalarına geniş ölçüde yer vermektedir. Yazar, halk tabakalarının yaşantısını anlatırken o denli somut bir dil kullanmaktadır ki adeta Roma'yı çağımızda yaşatmaktadır. Nitekim yazar, kitabının 206 ile 208. sayfaları arasındaki bu bölümünde, Roma halkının sınıflarından bahsetmektedir; ayrım kriterinin servet miktarı olduğunu vurgulayan yazar, servet miktarına göre sırasıyla şövalye sınıfı (asgari 100 000 as serveti olan), birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, dördüncü sınıf ve beşinci sınıf olmak üzere, bizim daha önce kaynaklarda tesadüf etmediğimiz bir ayrıma gitmektedir. Bu da yazarın tarihin en eski dönemleri hakkında derin bir bilgi sahibi olduğunun açık bir göstergesidir.

Yazar, şekli olarak, Roma hukukçularının eserlerinde görmeye alışık olduğumuz bir yöntemi, metinlerde geçen bazı Latince kavram ve kurumları, okuyucunun işini kolaylaştırması için, dipnot bilgisi olarak açıklamak yöntemini de ihmal etmiş değildir. Örneğin s. 206'da geçen "centuria, as" gibi kavramların ne anlama geldiğini dipnot bilgisi olarak sunmaktadır.

Yazarın, Roma Cumhuriyet dönemi ile ilgili bilgiler bakımından ise, çağdaşlarından ayrıldığı fark edilmektedir. Gerçi Cumhuriyet döneminin başlangıç ve bitiş tarihleri olan MÖ 509-MÖ 27 tarihlerini Arsal da kabul etmiştir. Fakat Cumhuriyet dönemini MÖ 509-MÖ 264'e kadar (Patricii-Plebs mücadelesi), MÖ 264'den MÖ 201'e kadar (Roma-Kartaca mücadelesi), MÖ 146-MÖ 27 (Kartaca ile mücadelenin sona erdiği tarihten MÖ 27'ye kadar) olan dönem olarak üçe ayırması dikkat çekicidir¹⁸. Bu ayrım, dikkat edilecek olursa, Roma için önemli siyasi olayların yaşandığı dönemlerdir ve yazar, her bir dönemin özelliklerini ve Roma toplum yaşantısının bu dönemlerdeki değişimini ayrıntılı bir biçimde ve somut bir dille ortaya koymaktadır.

---

familia yapılanmasının, ortak bir yönetim ve temsil anlayışına dayandığını, gens yapılanmasında ise, yönetim ve temsil yetkisinin bir üst organa devrinin geçerli olduğu esasını kabul etmelerinde görülür. Buna göre familia görüşünü kabul edenler, familia içindeki ailelerin her birinin, kendi aile reisinin hakimiyeti altında olduğunu, fakat dış ilişkiler ve güvenlik söz konusu olduğunda, birlikte karar alma usulüyle hareket ettiklerini savunur. Gens görüşünü benimseyenler ise, her bir aile reisinin kendi ailesi üzerinde hakimiyet sahibi olduğunu kabul etmekle birlikte, dış ilişkiler ve güvenlik söz konusu olduğunda yönetim ve temsil yetkilerinin bir üst organa, gens reisine devredildiğini savunurlar. Fikrimize göre, Arsal'ın verdiği bilgileri de dikkate alarak, Roma'nın ilk örgütlenme biçiminin familia olduğu söylenebilir. Zamanla familia'dan gens'e, gens'ten ise civitas'a geçilmiştir (Söz konusu görüş ve tartışmalar için bkz. Umur, *Roma Hukuku*, s. 5 vd.).

¹⁷ Arsal bir başka çalışmasında, Roma gens'inin aynı kandan gelen aile ve fertlerden oluşan bir örgütlenme biçimi olduğunu teyit etmektedir (Sadri Maksudi Arsal, "Eski Türk'lerdeki soy-oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslarla Kadim Yunanlıların genos-fratria Teşkilatında ve Kadim Romalıların gens-curia Teşkilatında Hakim Olan Esasların Aynıyetine Dair", *IV. Türk Hukuk Tarihi Kongresi*, Ankara, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952, s. 113).

¹⁸ Benzer bir ayrım Di Marzo'da da vardır. Salvatore Di Marzo, *Roma Hukuku*, beşinci tab'ından çeviren: Ziya Umur, İkinci baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959, s. 3 vd.; Aynı yönde Schwarz, s. 4 vd.

Bu dönemde Roma'nın kanun yapma yetkisi ve bu kanunların nasıl yapıldığını da yazar, çağdaşı durumundaki yazarların çoğundan farklı şekilde, ayrıntılı bir biçimde kaleme almaktadır. Başka deyişle, yazarın tarihçi kimliğiyle ortaya koyduğu ayrıntıya giren somut üslubu burada da gözlemlenmektedir. Yazar, oy kullanma hakkının, dolayısıyla bir tasarayı kanunlaştırıp kanunlaştırmama konusundaki iradenin halk meclislerine ait olduğunu belirttikten sonra, buradan yola çıkarak, yasama yetkisinin halk meclislerine verildiği sonucuna ulaşmaktadır. Yazar, Roma halk meclislerinde kanunların nasıl yapıldığını en ince detayına kadar anlatmaktadır. Buna göre; kanun tasarıları konsül ya da praetor tarafından hazırlanmakta, senatus'ta müzakere edilmektedir. Senatus tarafından daha sonra halk meclisine sevk edilir. Senatus'un kabul etmediği bir metni de konsül, pekala halk meclisine sevk edebilir. Kanun tasarısı halk meclisine sunulmadan önce yüksek sesle ilan edilmelidir, bu işlem promulgatio adını taşır. İlan günü ile oylama günü arasında 24 saatlik bir süre geçmelidir zira bu süre düşünmek için gerekli olan süredir. Bu süre içinde halk kendi içinde özel toplantılar yaparak tasarı hakkında fikir yürütebilir, konuşabilir, lehte ya da aleyhte sarf edilen sözleri dinleyip görüşleri ileri sürebilir. Toplantı günü geldiğinde, kanun metnini hazırlayan kişi kanun metnini yüksek sesle okur ve “*kabul ediyor musunuz vatandaşlar?*” diye sorar. Her zümre kendi içinde oy verir ve her zümrenin oyu da kendi içinde sayılarak çıkan sonuç, o zümrenin görüşü ve kararı olarak kabul edilir. Oylama için her vatandaşa iki küçük levha verilir; birinde UR (uti rogas=teklif ettiğin gibi yürürlükte olsun), diğerinde A harfi (Antiquo=eskisi gibi kalsın) yazılıdır. Kabul edenler UR yazılı levhayı, reddedenler A yazılı levhayı oy kutusuna atarlar. Roma'nın ilk oylama usullerine ilişkin oldukça somut ve ayrıntılı bu bilgileri biz kitabın 219. ve 220. sayfalarından öğreniyoruz.

Yazar, Cumhuriyet devrinde Roma'nın siyasi yapısını belirleyen magistra'lara da geniş yer ayırmıştır. Her bir magistra'lığın yetkileri, görevleri, hukuki durumları hakkında bilgiler vermektedir. Bununla birlikte yazar, bunu daha çok bir kamu hukukçusu gözüyle yapmakta, özel hukuk kurumları içine girmemektedir. Mesela praetor'luk (hukuk işlerine bakan magistrallık) makamı detaylı şekilde açıklanmış, fakat praetor'un kullandığı hukuki olanaklara yer verilmemiştir, praetor edictumlarından (beyanname) da yazar çok sınırlı olarak bahsetmektedir. Bununla birlikte yazar, praetorluk makamının Roma hukukunun gelişimine en büyük katkıyı sağlayan bir kurum olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

Yazar, imparatorluk devri içinde dominatus dönemi olarak adlandırılan son imparatorluk dönemine ayrı bir kitap bahsetmiştir. VII. kitap bu döneme ayrılmıştır. Yazar, bu dönemde Roma toplumunun sosyal ve siyasi yapısının ilk imparatorluk dönemiyle kıyaslandığında oldukça farklılaşmış olduğunu belirtmektedir. Zira bu dönemde Romalı-yabancı ayrımı kalkmıştır, herkes Roma vatandaşıdır¹⁹. Yine patricius-pleb ayrımı da artık bu dönemde görülmez, fakat bunun yerini başka bir ayrım almış, Roma toplumu bu dönemde dört sınıfa bölünmüştür. Yazarın deyimi ile Senatorlar (Roma'nın servet sahibi ve devlet görevi ifa etmiş kişilerinden oluşan sınıfı), kurialler (Asilzadeler sınıfı üyeleri olmakla birlikte vergi toplamak gibi bazı yükümlülükler üstlenmiş kişiler), şehirliler (bir sanat ve

¹⁹ İmparator Caracalla tarafından MS 212 yılında Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan herkese Roma vatandaşlığı verilmiştir. Umur, *Lügat*, s. 47.

ticaretle meşgul olanlar) ve amele sınıfı (devlet için mecburi hizmetlerde çalışanlar)dır²⁰.

Arsal bu dönemde Roma hukuku adına gelişimin durduğunu düşünmektedir. Zira bu dönemdeki tek siyasi otorite artık imparatordur ve hatta imparator, siyasi otorite olarak da kalmamış, yürütme ve yargı güçlerini de elinde toplamıştır. Bu dönemdeki Roma imparatorları İran hükümdarları gibi kendilerine tapınılmasını, aidiyet gösterilmesini istemektedirler. Bunun en önemli kanıtı, imparatora yaklaşan kişinin onun eteğini öpmesi adetinin başlamış olmasıdır, zira bu adet Roma'ya ait bir adet değildir. Fakat İran etkisi o denli hissedilir ki imparatorun şahsiyeti kutsal sayılır, tebasının üstünde kabul edilir, onun gücünü sınırlayan bir kanun yoktur, olmamalıdır. Bu anlayışın sonucu olarak Arsal, Roma imparatorluğunda bozulmalar başladığını ve bunu önlemek için çeşitli ıslahat çalışmaları yapıldığını fasıllar halinde bize aktarmaktadır. Burada hukukçular için önemli olan hiç şüphesiz, böyle bir siyasi rejimin hukuk alanındaki etkisinin ne olduğudur. Arsal bunu da kitabının 532. sayfasından itibaren sistemli bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu dönemde yargılama yetkisi de doğal olarak tek otorite olarak kabul edilen imparatora geçmiştir ve imparator, gerek ilk derece hakimi sıfatıyla gerek üst derece hakimi sıfatıyla tüm uyuşmazlıklara bakmakta yetkili yegane kişidir. Ancak elbette, fiili olarak ülkedeki tüm somut uyuşmazlıkları tek başına çözemeyeceği için kendisine bağlı maaşlı memurlar oluşturmuş ve yargılamalar bu kişiler tarafından yapılır olmuştur. Bu da adaletli karar vermeyi ve dolayısıyla Roma hukuku adına gelişimi durdurmuştur.

B. Roma Ceza Yargılama Hukuku Hakkında Yazarın Görüş ve Katkılarının Değerlendirilmesi

Klasik anlayışa uygun olarak Roma ceza hukukunu, kamusal ceza hukuku ve özel ceza hukuku olarak ikiye ayıran yazar, bu konuda bizzat On İki Levha Kanunları²¹ndan

²⁰ Çalışmamızın amacı ve kapsamını aşacağı için, söz konusu sınıfların hukuki açıdan değerlendirilmesini yapmayı tercih etmiyoruz.

²¹ On İki Levha Kanunları, Cumhuriyetin ilk yıllarında, tahminen MÖ 451-449 yılları arasında yapılmış Roma'nın ilk kanunları olarak kabul edilir. On İki Levhadan oluştuğu için günümüzde bu adla anılan kanunların patricius-pleb sınıfları arasındaki siyasi mücadeleleri sona erdirmek siyasi kaygısıyla kaleme alındığı düşünülmektedir. Patricius-pleb sınıfları arasında sosyal, ekonomik ve hukuki alanda görülen ayrımcı muamele, pleb sınıfının bu bakımlardan yaşadığı baskılar ve patricius'ların, devletin her alanına hakim olmaları pleb'lerin başkaldırısı ile sonuçlanmış ve her iki sınıf arasında mücadele başlamıştır. On İki Levha'nın I. ve II. Levhaları usul Hukukuna, III. Levhası icra hukukuna, IV. Levhası baba hakimiyeti ve aile hukukuna, V. Levhası miras hukukuna, VI. ve VII. Levhaları mülkiyet ve sınırlı aynı haklara, VIII. Levhası borç ilişkilerine, IX. ve X. Levhaları ceza hukukuna, XI. ve XII. Levhaları kamu hukuku ve tamamlayıcı hukuka ayrılmıştır. On İki Levha Kanunları Roma'nın ilk yazılı kanunları olması nedeniyle çok önemlidir, bu sayede ilk kez hukuk kurallarına erişim mümkün olmuştur. On İki Levha Kanunlarının bir anayasa metni olup olmadığı da tartışılmış, fakat her ne kadar patricii-plebs arasındaki siyasi mücadeleyi sona erdirmek kaygısıyla kaleme alınmış olsa da, anayasal bir düzen getirmediği için hukuk çevrelerince anayasal bir metin olarak kabul edilmemiştir, temel hak ve özgürlüklere de teknik anlamda yer verilmemiştir. Derleme bir kanun olup, mevcut örf ve adetleri bir araya getirmiştir. Hukuk kurallarına erişimi sağlaması nedeniyle asıl olarak, hukuk güvenliğini sağladığı söylenebilir. Ayrıntı için bkz. Nurcan İpek, "XII Levha Kanunu", *Argumentum*, Yıl :3, Sayı: 34, s. 609 vd.

hareket ederek açıklamalar yapmaktadır. Aرسال, bu bölümde özellikle Roma ceza yargılama teşkilatı hakkında bilgi vermektedir. Roma ceza yargılamasının nasıl başladığına değinen yazar; konsül, quaestor, pleb tribün ve bazı davalar bakımından ceza mahkemesi sıfatıyla hareket eden senatus'un, ceza yargılama yetkisine sahip kişiler olduğundan bahsetmektedir. Ceza muhakemesinin itham usulüyle başladığını, tayin olunan belirli bir günde yargılamaya başladığını, failin sorguya çekildiğini, sorgulamanın iki ayrı celsede tamamlandığını ve sonrasında karar verildiğini yazarın bu bölümdeki açıklamalarından öğreniyoruz. Karar ya beraat olur ki bu durumda sanık serbest kalır ya da mahkumiyet olur ki bu durumda sanık hapsedilir. Ancak hapsedilmek, cezanın infazı değil, sanığın kaçmasını engellemek için bir önlemdir. Roma ceza hukukunda uygulanan ceza şekli genellikle idam cezasıdır ve idam cezası tatbik edilecekse, sanığın bir tür istinaf yolu olarak halk meclisine başvurma (provocatio) hakkı vardır. Halk meclisi, hakimin kararını ya olduğu gibi kabul eder ya da reddederdi. Hakim kararı ile halk meclisi kararı arasında geçen zaman zarfında sanık hapse bekletilir, eğer mühim bir kişilikse hapsedilmeden de halk meclisi kararını bekleyebilirdi. Fakat serbest kaldığı takdirde kaçacak ya da Roma dışına çıkacak olursa, halk meclisi bu defa, onun Roma'ya bir daha dönmesini yasaklayan bir karar verirdi. Bu, bir tür vatandaşlıktan çıkarma cezası gibi uygulanmaktadır ki bu bilgilere de ilk kez, döneminde Türkçe bir kaynak olması dolayısıyla Aرسال'ın kitabında tesadüf ediyoruz.

Roma yargılama teşkilatını sistematik biçimde anlatan yazar, ayrı bir kanunla suçları yargılayacak ve cezalandıracak bir hakimler heyetinin teşekkül ettiğini, bu mahkemelere quaestio adının verildiğini açıklamaktadır. Başlangıçta, her somut suç tipi için ayrı ayrı oluşturulan ve yargılamayı tamamladıktan sonra dağılan, sonra yeniden toplanan mahkemeler söz konusudur fakat bu usul hem zahmetli hem de zaman alıcıdır. Bu nedenle her somut suç tipi için yeniden bir mahkeme oluşturmak yerine, daimi olarak bir mahkemenin hazır bulundurulması anlayışına geçilmelidir. Aرسال, quaestiones perpetuae (daimi ceza mahkemeleri) olarak bilinen bu mahkemelerin bu sebeple ortaya çıktığını açıklamakta ve ceza teşkilatı bakımından önemli bir sistematik ortaya koymaktadır. Roma hukukunun daha ziyade özel hukuk bağlamında ele alınması nedeniyle, ülkemizde Roma özel hukukuna geniş yer verilip Roma ceza hukuku hakkında fazlaca bir bilgi bulamadığımız için, Aرسال'ın henüz o dönemde verdiği bu bilgiler şüphesiz vazgeçilmez önemdedir²². Yazar bu bölümdeki bilgilerde fazla ayrıntıya girmemekle beraber sistematik ve anlaşılır bir biçimde özetlemektedir.

C. Roma Hukuku Kaynakları Hakkında Yazarın Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi

Aرسال'a göre tüm hukuk düzenleri aslında üç kaynaktan beslenir: Yusun (örf ve adet), kanun, mahkeme kararları. Bu üç kaynak eski hukuklardan beri çağdaş hukuk düzenlerinde de

²² Roma ceza hukuku alanında, aşağı yukarı Aرسال'ın dönemine tekabül eden ve her ne kadar bir makale çalışması olsa da içeriği itibarıyla ciddi bir kaynağa daha tesadüf ediyoruz: Recai Okandan, "Romalıların Suç Telakki Ettikleri Fiiller ve Bunlara Terettüp Eyleyen Cezalar", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1956, (s. 327-350).

daima olagelmıştır. Yazara göre Roma'da da böyle olmuştur. Yusun (örf ve adet), kanun ve mahkeme kararları, asıl kaynak olarak Roma'nın her döneminde önemini korumuştur. Fakat Roma'nın siyasi dönemlerinin özelliklerine göre, zaman içinde bunlara yeni kaynaklar, mesela hukuk alimlerinin görüşleri gibi, ilave olmuştur. Roma'nın yazılı hukuka, yani örf ve adet hukukundan kanun hukukuna geçişi ise ilk kez On İki Levha Kanunları ile olmuştur. Bu saptaması ile yazar, dönemindeki kaynaklara katılarak, On İki Levhayı Roma'nın yazılı hukuku olarak kabul etmektedir. Burada dikkatimizi çeken nokta, On İki Levha Kanunlarının oluşturulma aşamalarını yazarın özellikle (s. 311-313 arası) oldukça ayrıntılı bir biçimde ortaya koymasındır.

Yazar, kitabının 314-315. sayfalarında, bugün pek bilinmeyen bir bilgiyi de bize delilleriyle sunmaktadır. On İki Levha Kanunları, olduğu gibi yani levhalar halinde günümüze gelebilmiş değildir. Arsal, Roma'yı istila ettikleri sırada Galyalıların bu levhaları yanlarında götürmüş olabilecekleri tahminine yer vermektedir. Bu nedenle On İki Levha içeriğindeki bilgiler bugün elimize değişik kaynaklardan ulaşmıştır. Bu kaynaklar arasında en önemlisi, Gaius'un "Institutionum Commentarii Quatuor" adlı eseri ile Cicero'nun "De Re Publica" adlı eseridir.

Yazarın, On İki Levha Kanunlarına bugün atfedilen önem noktasında da, çağdaşlarından ayrıldığı görülür. Roma hukukçularının genel kanaatinin²³ aksine yazar, On İki Levha Kanunlarına gereğinden fazla önem verildiğini düşünmektedir. Zira bu kanunun asıl yola çıkış amacı patricius-pleb mücadelesini sona erdirmek olduğu halde bu hedefine ulaşamamıştır. Pleb'ler için hiçbir kazanım yoktur. Patricius-pleb arasında hukuki bir eşitlik sağlanamamıştır, pleb'lere bir patricius'la evlenme hakkı dahi tanınmamıştır. Yazarın tahminine göre pleb sınıfı kendi lehlerinde hiçbir düzenlemeye yer vermeyen böyle bir kanunu, ancak, hukuk kurallarını bir sır olmaktan çıkarıp bilinebilir hale getirdiği için kabul etmiş olsa gerektir.

D. Roma Hukuku Kaynakları Hakkında Yazarın Görüş ve Katkılarının Değerlendirilmesi

Tarihin ilk hukuk düzenlerinin çoğunda olduğu gibi Roma hukuku da büyük ölçüde içtihatlarla gelişmiş bir hukuktur. Zira praetorlar tarafından Roma'da yapılan faaliyet, bir hukuk yaratma faaliyeti değil, bir içtihat faaliyeti olmuştur²⁴. Arsal, praetorların bu faaliyetlerine vurgu yaparak kitabının 321. sayfasında onları "kaza memurları" olarak adlandırmaktadır. Yazar, praetorların çalışma esaslarını, hukuka olan katkılarını örneklerle açıklamaktadır. Praetorlar, yeni dava hakları ve defu vasıtaları yaratarak ius civile'nin şekilci ve dar kalıplarını aşmayı başarmışlardır. Ius civile'nin çözüm getirmediği tüm somut uyuşmazlıklar praetorlar tarafından çözümlenmiş ve her bir çözüm daha sonra ius civile'ye dahil edilmiştir. Bu

²³ Schwarz, s. 56.

²⁴ Praetorların hukuki faaliyetlerine bir kanun kuvvetinin verilmediğini I. 1, 2,7'den anlıyoruz. Metinde praetor beyannamelerinden kanun değerinde bir kaynak olarak bahsedilmemektedir. Bu da göstermektedir ki praetorlar, hukukun yaratıcı bir kaynağı değildir, bunlar hukuk kurallarını uygulamakla, somut uyuşmazlıkları çözmekle meşgul olmuşlardır. Fakat bu içtihatlar, kanun olarak kabul edilmemekle birlikte kanun gibi bağlayıcı kabul edilmiştir. *Iustinianus Institutiones*, Türkçe metin: Ziya Umur, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968, 21.

bakımdan praetorlar *ius civile*'yi tamamlayıcı ve boşluk doldurucu bir işleve sahiptirler. Örneğin, mülkiyet hakkının yanı sıra *actio confessoria*²⁵ davası vererek sınırlı aynı hakları yaratan praetorlardır ve bu dava, daha sonra *ius civile*'ye dahil olmuştur. Aرسال, praetorların bazen yeni haklar ihdas ettiklerine de vurgu yapmaktadır. Mesela şekilde uygun bir devir işlemi yapılmadığı için mağdur olan kimselere praetorlar bir mülkiyet hakkı bahşederek bu mağduriyeti gidermeye çalışmışlar, fakat kendi yarattıkları bu mülkiyet hakkına *dominium* demeye cesaret edemedikleri için, praetor mülkiyeti anlamında *bonorum possessio* demişlerdir.

Aرسال'ın *ius gentium* ile ilgili açıklamaları da dikkat çekicidir. Yazar, Roama hukukunun gelişimindeki asıl payı *ius gentium*'a ayırmaktadır. Çünkü praetorlar somut uyuşmazlıkları çözerken, özellikle *ius gentium*'dan etkilenmişlerdir. Yabancılar praetor'u praetor peregrinus²⁶, *ius civile*'nin ve özellikle de eskimiş olan On İki Levhanın esasları ile bağlı olmadıkları, kararlarında serbest oldukları için zamanın hukuki telakkilerine en uygun kararları veriyorlardı. Praetor peregrinus'un kararları, sadece yabancılara tatbik edilen bir hukuk olarak kalmadı, adalete ve zamanın şartlarına daha uygun olan bu esaslar edictum vasıtasıyla praetor huku-ku içine de girmeye başladı ve dolayısıyla, tüm Roma'ya uygulanan bir hukuk halini aldı. Aرسال, bu faaliyetleri nedeniyle praetor peregrinus'u, İngiltere'nin, hukuk kurallarını dikkate almaksızın vicdani kanaatlerine göre karar veren hakimlerine benzetmektedir.

Aرسال, Roma'da hukukun laikleşmesini de somut olarak ortaya koymaktadır. Zira On İki Levhadan önce Romalıların örf ve adetleri biçimindeki hukuku daha çok dinî karakterli olup rahiplerin tekelindedir. Fakat MÖ 312'de Flavius isminde bir katip tarafından, rahiplerin tekelinde olan bu dinî kaideler kaldırılarak halka ilan edilmiştir. Bu davranışı ile halkın takdirini toplamış olan Flavius, daha sonra halk tribunu olarak seçilmiştir. Bu olaydan sonra hukuk kuralları alenileşmiş ve buna paralel olarak aleni çalışmalar başlamıştır. Bu anlamda çalışan ilk hukuk hakiminin de Coruncanius olduğunu Aرسال'dan teyit ediyoruz. Aرسال bu bilgileri verirken dönemdeki kaynaklara atıf yapmayı ihmal etmemektedir. Aرسال, Coruncanius'u Roma'nın ilk laik hukuk alimi olarak kabul etmektedir. Aرسال, bundan sonra Cumhuriyet dönemindeki hukuk alimlerini Scaevola, Iunius Brutus ve Manilius olarak saymaktadır. En büyük alimlerden biri olarak kabul ettiği Publius Mucius Scaevola'nın oğlu Quintus Mucius Scaevola ve Cicero hakkında da bilgiler vermektedir. Yazar, bu hukuk alimlerinin yaptığı katkılara geniş yer vermekte, fakat özellikle bunlar arasında, "Kanunlar", "Vazifeler", "Cumhuriyet" adlı eserleriyle en büyük katkının Cicero tarafından yapıldığını söylemektedir. Yazar, edebiyatın Yunan tesirine maruz kaldığı halde, hukuk edebiyatının Yunan'dan hiç etkilenmediğini, tamamen Roma'ya özgü bir şekilde geliştiğini ve bu nedenle hukuk ilminin ve dilinin Romalıların bir eseri olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgi ve yoruma da ilk kez Aرسال'da tesadüf ediyoruz.

²⁵ Actio Confessoria; irtifak haklarını koruyan aynı davadır. Mülkiyet hakkını bizzat kullanmak istemeyen bir kimse mülkiyet hakkının içeriğindeki kullanma ve yararlanma yetkilerini bir başkasına devredebilirdi. Taraflar arasındaki bu devir işlemi, bu dava ile hukuk düzeni tarafından tanınmış ve korunmuştur (Umur, *Lügat*, s. 3).

²⁶ *Ius civile* prensipleri Roma vatandaşı dışındaki kişilere tatbik edilmediği için, yabancılarla yabancıların ya da Romalılarla yabancıların kendi aralarındaki uyuşmazlıklarını çözecek praetor peregrinus adı altında bir praetor makamı ihdas edilmiştir (Umur, *Lügat*, s. 168).

Arsal, hukuk alimlerinin karakterlerini de açıklayıcı bir biçimde ortaya koymuştur. Yazarın değerlendirmelerinden anlıyoruz ki bu dönemde hukuk alimleri, birer uygulamacı mesela avukat değildir. Bu işi daha çok orator adı verilen hatipler üstlenmiştir. Hatipler, hukuk bilgisine sahip olmak zorunda değildir, söz söyleme sanatında uzman olmaları yeterlidir; zira mahkemelerde davacı ya da davalıyı savunmak için yüksek bir ikna kabiliyetine sahip olmak gerekir ki bu da hatiplerde vardır. Hem hukuk alimi hem de orator olarak davalarda müdafaa vazifesini üstlenen hukukçular da elbette vardır, bunlara en iyi örnek Cicero'dur. Hukuk alimlerinin bu dönemde yeni hukuki şekil ve kalıplar yaratmak, davalarda taraflara yardım etmek, kendilerine başvuruda bulunanlara sözleşme, vasiyetname gibi hukuk metinleri hazırlamak ve kendilerine, halk ya da uygulamacılar tarafından sorulan sorulara cevap vermek vazifelerini üstlendiklerini ve hukukun gelişimine ciddi bir katkıda bulduklarını yazarın s. 326-330 arasındaki değerlendirmelerinden çıkarıyoruz.

Yazar, İmparatorluk dönemindeki Roma hukuku kaynakları arasında lex (kanun)lerin önemli bir yer tuttuğunu ve Cumhuriyet dönemine nazaran bu dönemde daha fazla kanun çıktığını, artık hukuki kuralların lex yoluyla düzenlendiğini kitabının 450. sayfasından itibaren açıklamaktadır. Bu dönemdeki belli başlı kanunları zikreden Arsal'ın, bu konudaki dönemdeki asıl katkısı, özellikle bu kanunların çıkarılış gayeleriyle sosyolojik sebepler arasında kurduğu bağlantıdır. Değişik kaynaklardan edinildiği anlaşılan bu sebepler yazara göre, Cumhuriyet döneminin sonlarında Roma toplumunun ahlaki yaşayışında meydana gelen bozulmalardır. Bu nedenle Arsal'ın verdiği bilgiler, o dönem Roma'sının toplumsal yaşantısına ışık tutması açısından da çok önemlidir. Bu dönemde evlenme giderek azalmış, boşanmalar artmış, evlilik dışı ilişkiler toplumda hoş görülmeğe başlanmıştır. Esir ve azatlıların sayısı artmış, Roma vatandaşlarının sayısı azalmıştır. Özellikle Augustus'un kabul ettiği kanunlarda, bu gibi toplumsal ve ahlaki meseleleri düzeltme ihtiyacı vardır²⁷.

Yazar, senatus consultum'ların yanı sıra, imparator emirnamelerinin ve praetor edictumlarının da bu dönemde hukuki kaynaklar olarak görüldüğünü açıklamaktadır. Hukuk alimlerinin görüşleri de bu dönemde, bir hukuk kaynağı olarak devam etmiştir, fakat Arsal, bu kaynağın Cumhuriyet dönemindekine nazaran farklılaştığına dikkati çekmektedir. Cumhuriyet

²⁷ Arsal'ın verdiği bu bilgiler, fikrimize göre Senatusconsultum Valleanum'un çıkarılış gayesi hakkındaki tartışmalara da ışık tutacak niteliktedir. Senatusconsultum Valleanum, kadınların kocaları lehine borçlanmalarını ve bazı hukuki işlemleri yapabilmelerini yasaklayan bir senatus kararıdır. Kanun gücünde olan bu kararın çıkmasının nedenleri hakkında iki görüş ileri sürülmüştür: Birincisi; kadının, özellikle koca hakimiyetine tabi olmadan evlenen kadının, kendi malları üzerinde sahip olduğu tasarruf yetkisinin kadınların serbest hareketine yol açmış olması ve bunun da beraberinde kadınların lüks harcamalarını getirmiş olmasıdır. S.C. Valleanum, bu lüks tüketimi aza indirmek, kadınların ekonomik hayattaki rollerini mümkün olduğunca aza indirmek gayesiyle kaleme alınmıştır. Zira bu karar, Lex Papia Poppea ve Lex Iulia gibi benzeri yasaların çıkarıldığı bir yenilik devresine rastlar. İkinci görüş ise, kadının korunmaya ve himayeye muhtaç olmasından dolayı kadını koruma düşüncesiyle bazı hukuki işlemlerinin yasaklanmış olmasının amaçlandığını savunur (Bu görüş ve tartışmalar için bkz. Türkan Rado, *Principatus Devrinde Roma Hususi Hukukunun Senatus Consultum'lar Yoluyla Islahı*, 1953, s. 41 vd.). Arsal, S.C. Valleanum'a, bu bakımdan özel olarak değinmemiştir. Fakat verdiği bilgiler birinci görüşü destekler niteliktedir.

döneminden farklı olarak bu dönemde hukukçuların çoğu imparatorların etkisi altındadır. Yazar, imparatorların hukukçular üzerindeki etkilerini de kurnazca oluşturduklarına vurgu yapmaktadır. Zira hiçbir imparator, hukukçuların fikir beyan etmelerini açıkça yasaklamış değildir, buna ilişkin herhangi bir kanun da çıkarılmamıştır fakat bu etki çeşitli yollarla sağlanmıştır. Bu yollardan en etkili olanı, imparator adına cevap verme imtiyazı (*ius publice respondendi*)²⁸dir. İmparatorlar kendi rejimlerini destekleyecek, bu nedenle himayeye layık gördükleri hukukçulara, imparator adına mektupla cevap verme imtiyazını bahşetmişlerdir. Bu durum, vatandaşların kendi meselelerinin çözümünde daha ziyade bu hukukçulara ya da bunların devamı olan hukukçulara yönelmelerine neden olmuştur. Asıl olarak, somut olayları çözecek hakimler de kanunen mecbur olmadıkları halde, bu resmi hukukçuların görüşlerini dikkate alır olmuşlardır. İmparatora yakın hukuk alimleri, imparatorun iradesine aykırı görüş bildirmedikleri için de ister istemez imparator, hukuka tesir etmeyi başarmıştır. Bu da siyasetin hukuku nasıl olumsuz etkileyebileceğinin aynı zamanda hayatının büyük bir bölümünü siyasetçi olarak geçirmiş Arsal'ın dilinden somut olarak ortaya koyan en iyi örnektir.

Yazar, Roma imparatorluk döneminin meşhur hukuk alimlerini de hangi dönemde yaşadıkları, karakterleri, yetkinlikleri ve hukuka olan katkılarıyla, bugünkü Roma hukuku kaynaklarında çok da tesadüf etmediğimiz bir biçimde, ismen anarak vermeyi tercih etmektedir.

E. Roma Hukukunun Felsefesi Hakkında Yazarın Görüşleri

Yazarın şüphesiz Roma hukuku alanına en büyük katkıyı sağladığı bölümlerden biri budur. Zira Roma hukuku ile ilgili genel kaynaklarda Roma hukuku felsefesine ilişkin bilgiler bulmak zordur. Fakat yazar, bu denli ihtişamlı bir hukukun meydana getirilmesinin arkasındaki sebepleri de tetkik etmiş ve Roma hukukunun, gelişimini stoist felsefeye borçlu olduğunu ortaya koymuştur.

Yazar, Roma hukukuna hakim olan felsefi düşünceyi stoicism olarak açıklamaktadır. Yunan düşünür Zenon tarafından esasları belirlenmiş olan bu düşünceye, Roma hukuku alimleri arasında Cicero, Seneca, Epiktet ve Marcus Aurelius da taraftır. Stoacılar, dünyada var olan şeyleri insan iradesine bağlı ve insan iradesine bağlı olmayan olarak ikiye ayırmaktadırlar. Fikirler, arzular, emekler, muhabbet, nefret, sevgi gibi şeylerin hepsi insan iradesine bağlı; cismimiz, mallar, şöhret gibi unsurlar ise insan iradesinden bağımsız şeylerdir. Stoacılara göre Allah, alemleri bir gaye ile yaratmıştır, bu da insanın, Allah'ın insana yerleştirmiş olduğu akla ve vicdana uygun olarak yaşaması gereğidir. Bu nedenle Stoacılara göre hukuk, yazılı kanunların çok üstündedir, adalet esasına dayalı olan bir düzendir. Yazar, Romalıların bu denli gelişmiş bir hukuk düzenine sahip olmasındaki nedenin, stoist Romalı düşünürlerin sunmuş olduğu fikir ve esaslar olduğunu söylemekte ve kitabının s. 471-490. sayfaları arasında stoistlerin söylemleriyle bu düşüncesini kanıtlamaktadır.

²⁸ Ayrıntı için bkz. Gökçe Halide Türkoğlu, "Hukukun Kaynağı Olarak İmparatorların Yazılı Cevapları (Rescriptum)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, sayı 2, 2008, s. 135 vd. s. 133-152.

Sonuç

Ankara Hukuk Fakültesinde 1926-1930 dönemi arasında Roma hukuku dersleri veren ve Roma hukuku alanında da çalışmalar yaparak bu alandaki yetkinliğini ortaya koymuş olan Sadri Maksudi Arsal'ın, bu çalışmalarıyla Roma hukuku alanına çok önemli bir katkı yaptığı açıktır. Yazarın, çalışmalarını somutlaştırdığı ve çalışmamızda incelemiş olduğumuz Umumi Hukuk Tarihi Dersleri kitabının büyük bir bölümü Roma hukukuna ayrılmıştır. İlk dikkati çeken, yazarın çalışmasında gayet sistematik olduğudur. Hukuki devirlere ayrıca yer vermeyerek, her bir hukuki kurumu, ortaya çıktığı ve ait olduğu siyasi devirde anlatmıştır, bu da hiç şüphesiz son derece zor ve zahmetli olan bir iştir. Zira bu yöntem, ilgili hukuki kurumun yıllara tekabül ettiğini ve nasıl bir değişim içinde olduğunu da araştırmayı gerektirmektedir. Yazar, dönemine göre gayet sade ve akıcı bir Türkçe kullanmıştır. Yazarın Kazan Türklerinden olması ve Türk diline olan hakimiyeti ve hayranlığı göz önünde bulundurulduğunda buna şaşırılmamak gerekir.

İncelediğimiz eser bir ders kitabı mahiyetinde olmasına rağmen, Roma hukuku ile ilgili tüm esasları eksiksiz ve gerektiği zaman oldukça ayrıntılı bir biçimde vermiştir. Yazar, Roma hukukunun kamusal karakterini de başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Dönemindeki Roma hukuku kaynakları ile kıyaslandığında, atıf usulüne çok önem vermiş, bilimsel araştırma tekniklerine sadık kalmıştır. Roma hukuku ile ilgili bazı teknik terim ve isimleri okuyucuya kolaylık olması açısından dipnot bilgisi halinde açıklamayı ihmal etmemiştir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, bir hukuk tarihçisi olduğu kadar bir Roma hukukçusu da olduğunu düşündüğümüz Arsal'ın, Roma hukuku alanındaki yetkinliğinin ve katkılarının, özellikle kendi dönemindeki diğer eserlerle kıyaslandığında, asla inkar edilemeyeceğini kabul ediyoruz.

Kaynakça

- Ayda, Adile: *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, 1991.
- Di Marzo, Salvatore: *Roma Hukuku*, beşinci tab'ından çeviren: Ziya Umur, İkinci baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959.
- Honig, Richard: *Roma Hukuku Dersleri*, çeviren: Şemseddin Talip, Capitolum II. İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1935.
- Iustinianus Institutiones*, Türkçe metin: Ziya Umur, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968.
- İpek, Nurcan: "XII Levha Kanunu", *Argumentum*, Yıl :3, Sayı: 34.
- Karadeniz Çelebican, Özcan: *Roma Hukuku, Tarihi-Kaynaklar-Genel Kavramlar-Kişiler Hukuku-Hakların Korunması*, Yeni Medeni Kanun'a Uyarlanmış On yedinci Basım, Ankara, Turhan Kitabevi, 2014.
- Karagöz, Havva: "Digesta'nın Hazırlanma Şekli ve Sistematigi Hakkında Düşünceler", *Prof. Dr. Belgin Erdoğan'a Armağan*, Derleyen: M. Murat Inceoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2011.
- Okandan, Recai: "Romalıların Suç Telakki Ettikleri Fiiller ve Bunlara Terettüp Eyleyen Cezalar", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1956, (s. 327-350).

- Rado, Türkan: *Principatus Devrinde Roma Hususi Hukukunun Senatus Consultum'lar Yoluyla Islahı*, 1953.
- Schwarz, Andreas B.: *Roma Hukuku Dersleri*, 1. cilt, çeviren: Türkan Rado, yedinci bası, İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1965.
- Tahiroğlu, Bülent; Erdoğan, Belgin: *Roma Hukuku Dersleri*, İstanbul, Der Yayınları, Onuncu Basım, 2014.
- Tevfik Kamil, *Roma Hukuku*, Ankara, Hakimiyet-i Milliye, 1928.
- Türkoğlu, Gökçe Halide: "Hukukun Kaynağı Olarak İmparatorların Yazılı Cevapları (Rescriptum)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, sayı 2, 2008, s. 133-152.
- Umur, Ziya: *Roma Hukuku Lügati*, İstanbul, İstanbul üniversitesi Yayınları, 1983,
- Umur, Ziya: *Roma Hukuku, Tarihi Giriş-Kaynaklar-Umumi Mevhumlar-Hakların Himayesi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1984.